

Українська Академія наук

Тілея

Науковий вісник

Збірник наукових праць

- *Історія*
- *Філософія*
- *Політологія*

Випуск 6

Київ - 2006

Сапицька О.М.

УЧАСТЬ ЖІНОК В СЕЛЯНСЬКОМУ ОПОРІ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА РАДЯНСЬКІЙ ВЛАДІ (1928-1932 РР.)

Зворотнім боком суспільно-політичної активності селянок, який замовчувався або подавався в суто негативному контексті в історіографії радянського періоду, була масова участь жіноцтва в акціях селянського опору колективізації, які поступово почали набувати політичного забарвлення, тому що нерідко носили різко виражений антирадянський характер. Більшість селян не розуміли поєднання декларованої свободи вибору форми землекористування з примусовими методами організації колгоспів.

В сучасних умовах дослідники повертаються до вивчення білих плям історії нашої країни. Акції селянського протесту проти насильницьких методів колективізації та радянського режиму стали об'єктом фундаментальних досліджень сучасних істориків. На жаль, більшість науковців, згадуючи про існування феномену так званих «бабських бунтів» та «жіночих волинок» в контексті селянських акцій протесту, не розкривають особливостей участі жінок в цих подіях з тією глибиною, на яку заслуговує ця проблема.

А. Граціозі селянські виступи 1928 – 1932 років називає найбільшою селянською війною в історії сучасної Європи та найбільш важливим фактором, який відіграв визначну роль в довоєнній радянській історії, та зазначає, що середньовічні сцени а Іа Робін Гуд, з якими стикнулося радянське керівництво в першій половині ХХ ст. стали наслідком «анігіляції селянської еліти» [1,2,48,53].

Становище українських селян вже в 1928 – 1929 роках в наслідок посухи, неврожаю та необґрунтованих директивних планів хлібопоставок державі, було досить важким. Як записав в своєму щоденнику в 1929 році російський історик І.І. Шитц: «Хліб нам потрібен для міст і для закордону; ми повинні були або образити місто..., або трохи посваритися з селянством. Ми вибрали друге» [2,10].

М. Вербицький наводить дані, що в цей час колгоспники на трудодень отримували 100 – 300 грамів зерна, бо колгоспам його не вистачало, щоб розрахуватися з державою [3,17]. Наявність випадків голоду серед селян в 1928 – 1929 роках, зокрема в південній частині України, підтверджують звіти Українського Червоного Хреста про

надання продовольчої допомоги сільським дітям [4,арк.71]. Насаджування колгоспів за допомогою примусових дій щодо основної кількості селян провокувало селянство на опір. До того ж, в справі колективізації сільські активісти дуже часто не знали міри, і насильно примушували селян не лише усупільнювати реманент та худобу, а й відверто грабували їх помешкання, «усупільнюючи» навіть предмети хатнього побуту, тим самим настроюючи вже жіноцтво проти колективізації та радянської влади, адже, як зазначають документи про роль жінок в колгоспах: «Жінка має велике значення в колгоспі як у відношенні зміцнення, так і в відношенні дезорганізації...на жінку відбивається те чи інше пояснення доцільності колгоспних об'єднань» [5,арк.42].

Так, в с. Воронцівка на Херсонщині в 1928 році жінки, пам'ятаючи з чого почалися продовольчі труднощі 1920 – 1921 років, не дали змоги вивезти заготовлене зерно, а поставили коло нього свої варти. Лише втручання військ ДПУ ліквідувало «збунтовану бабську владу» [6,43].

Взагалі, з жовтня 1928 року по серпень 1929 року на Україні відбулося 848 акцій селянського протесту [7,172]. Але, якщо селянські виступи 1928 – 1929 років носили переважно стихійний характер та були направлені проти завищених планів хлібозаготівель, то з кінця січня – в лютому 1930 року їх характер став мінятися. Виступи ставали більш тривалими в часі, організованими і частіше набували рис відкритого опору владі.

Головну роль в цих виступах відігравали жінки, тому нерідко масові виступи проходили, перш за все, у формі «жіночих бунтів» чи «жіночих волинок». Органи ДПУ відзначали, що кожен третій масовий селянський виступ в цей період був жіночим. На думку В. Васильєва і Л. Віоли, справа полягала не стільки в тому, що жінки були лютими противницями колективізації, а в тому, що селяни надіялися на більш поблажливе ставлення до жінок з боку влади. Характерною була ситуація, коли селяни подавали заяву про вихід із колгоспу і на запитання представників влади про причини виходу відповідали, що їх в колгосп не пускають власні жінки [8,81].

В лютому 1930 року в Старобільському, Хмельницькому, Дніпропетровському, Сумському і інших округах, тобто по всій Україні, почалися масові виступи селян.

Взимку 1930 року в с. Знаменівка Новомосковського району на Дніпропетровщині зібралися жінки, озброєні кочергами, косами та вилами, розігнали з села представників влади та ліквідували кол-

госп, при цьому було вбито двох чоловіків [9,125]. В лютому 1930 року жінки с. Градниці на Одещині розігнали місцеву владу та позабирали з колгоспу майно. Їх прикладу прослідували жінки сусідніх сіл – Біляївки та Яски. Загони ДПУ, що прибули туди з Одеси, заарештували повсталих жінок. Тих, що тікали через Дністер до Румунії, за малим винятком схованих ріднею, румунська влада видала СРСР [9,143].

В середині лютого 1930 року ряд членів Політбюро ЦК ВКП(б) виїхали на місце, щоб розібратися в ситуації. В. Балицький, на той час начальник ДПУ УСРР, котрий першим назвав жіночі виступи на селі «бабськими бунтами», повідомив С. Косіору, який знаходився в одному із округів України, що на цих засіданнях «нового нічого не вирішували, якщо не враховувати рекомендацій про те, щоб корів, курей не усупільнювати, а залишати поки що «хазяйкама» на втіху» [8,81].

Не останню роль в проявах селянської непокори зіграли і продовольчі труднощі на селі. На нараді жіночого активу 9 лютого 1930 року в с. Оріхове на Луганщині біднячка Апанасова зазначала: «... перебуваючи в комуні ледь з голоду не померла, мене тоді підтримали добрі люди, перед якими я й зараз вклоняюся...» [10,арк.3]. На сільській жіночій конференції по Сорокинському району Луганщини жінки-колгоспниці скаржилися на відсутність продуктів: «Всі казали, що все краще, а навіть тухлої риби немає», «...прийшли, забрали у мене весь хліб, тепер дали чотири пуди гнилої кукурудзи...» [10,12-13].

Насилля з боку партійного керівництва на місцях та сільського «активу» при хлібозаготівлях, що часто проводилися вночі, спричинило зростання селянського опору. Селянам, на питання, що їм робити, якщо в них забирають все зерно, заготівельники відповідали: «Після посіву-хоч вішайтеся!». У відповідь на це в лютому-березні 1930 року в селах Міловського та Мостківського району на Луганщині жінки провели ряд демонстрацій протесту з вимогами припинити посівну кампанію [11,арк.8].

Непоодинокими були випадки, коли представники комісій по «розкуркулюванню» гвалтували жінок селян, які були занесені в списки «куркулів», в обмін на обіцянку «не розкуркулювати чоловіка», як от в с. Голубівка на Луганщині в березні 1930 року. Свою бездіяльність по попередженню випадків насильства та грабежів партійці пояснювали острахом порушити «ентузіазм» активу сільської бідноти та «нервозністю» в роботі [11,13,36].

Селяни справедливо вважали, що посівний матеріал у них відбирали не на весняну посівну кампанію, а для експортного вивозу. Зросла кількість масових селянських виступів, які влада вважала особливо небезпечними для себе, оскільки в них проявлялися і укріплювалися риси організованості і згуртованості селян. Найпоширенішими формами масових виступів були зриви зборів з питань колективізації, розбір усупільненого майна і худоби, колективні виходи із колгоспів.

В Постанові ЦК ВКП(б) «Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі» від 14 березня 1930 року зазначалося, що в деяких районах колективізація за кілька днів «доходила» від 10 до 90% [12,265]. Оскільки партійне керівництво на містах навіть після ряду публікацій центральних партійних органів про заборону «перегибів» при проведенні колективізації не збиралося зменшувати темпів колективізації та змінювати методи залучення селян до колгоспів, у березні 1930 року колективізація була призупинена через вже відкритий опір українського селянства, в якому жінки продовжували грати основну роль.

Після відкритих листів Сталіна «Запаморочення від успіхів» (березень 1930 року) та «Відповідь товаришам колгоспникам» (квітень 1930 року) в газеті «Правда» про виправлення викривлень партлінії в сільськогосподарських колективах, в великій кількості колгоспів жінки стали забирати худобу, насіння, інвентар та масово виходити з колгоспів.

Р. Конквест зазначає, що в 1930 році учасниці «жіночих бунтів» почали дотримуватися певної тактики, спрямованої на запобігання втручанням військових – спочатку жінки переходили в наступ на колективні господарства, а якщо комуністи та члені сільського активу їх «атакували», чоловіки вступали «на захист» жінок [13,177-178].

Соціальна напруга була настільки високою, що жінки нерідко виміщали свій протест проти насильницьких методів місцевих керівників у формі фізичної розправи над односельцями-колективістами та над усупільненою худобою. 11 березня 1930 року в с. Слобода Вінницької області зібрався натовп з 200 – 300 жінок, яких позаду прикривали чоловіки. Вони почали агітувати за вихід з колгоспів цілими селами. В натовпі поширювалися чутки, що настав час, коли колективістів будуть вішати поляки, які буцімто оголосили війну. Колгоспники стали масово подавати заяви про вихід з колгоспів. Жінки били представників влади палками і камінням, примовляючи: «Ми вам не вірим, ви з нас шкуру зідрали, більше до нас не хо-

дить, бо проти більшовиків весь світ повстав, вас більше не буде», а 12 березня жінки із с. Травна і с. Мурафа побили жінку-голову КНС [8,310-312]. Селяни на чолі з жінками трошили колгоспні будівлі та сільради, техніку, спалювали документи. Жінки, коли ловили колгоспниць та активних незаможниць, то затягали їх в свій гурт, били та казали : «...ось тобі колектив, оце тобі всевозможний»[8,313].

В с. Михайлівка 13 березня на загальних зборах села було вирішено ліквідувати колгосп, райуповноваженого вбити і його кров'ю підписати протокол зборів, а 14 березня в с. Копирстин 80 жінок побили деяких колгоспниць [8,314].

В Лучинецькому районі на Вінниччині жінки були на чолі руху, який був скерований проти колективізації і поступово переростав в антирадянський. 10 березня 1930 року в с. Млинівка цього району стався такий інцидент: на полі працювали члени колгоспу, де було 10 підвід, натовп жінок прибув до колгоспників з криками, не даючи можливості працювати. 11 березня там же біля сільради зібрався натовп жінок, які вимагали виписати їх з колективу. Таке становище тривало майже цілий день. В с. Громівка 11 березня група жінок, озброєна сокирами, прогнала з поля працюючих селян. Того ж дня, в с. Тропове жінки з сокирами розібрали весь посівний матеріал [8, 239]. Майже одразу ситуація стала носити озброєного протистояння з обох боків. Міліція стріляла по натовпах невдоволених селян. Поранені жінки зверталися зі скаргами про дії міліції до центральних партійних органів, міліція всю провину за вогнепальні поранення покладала на самих селянок [8,453-455].

14 березня 1930 року в с. Березніватка жінки побили голову сільради. 16 березня цього ж року в с. Сурсько-Михайлівка, жінки, озброївшись лопатами, побили членів ТСОЗу і усупільнених копей, а в с. Семенівка жінки погрожували вбити членів ТСОЗу, якщо вони і далі будуть працювати на усупільненій землі. В селах Мало-Олександрівці, Романково та Мало-Михайлівки жінки вигукували пропозиції виколувати очі тим, хто вступить до ТСОЗів [14,87-89].

Весною 1930 року в Опішнянському районі на Полтавщині, сількорки якого постійно повідомляли в журнал «Селянка України» про «величезні успіхи в роботі колгоспів», в с. Вільське група з кількох сотень жінок, озброєних «жіночою зброєю», розтягла комори [колгоспні] та розібрала своє майно, при чому жінки самі не пускали своїх чоловіків «на передову». Одразу ж приїхали представники ДПУ, арештували жінок, багатьох з яких потім було вислано до Сибіру [9,135].

В с. Городище Біловодського району 13 квітня 1930 року жінки розібрали худобу та реманент, потім вони озброїлися палками і почали ходити по хатах, погрожуючи тим, хто не хотів забирати майно з колгоспу. В с. Мостки жінки, також озброєні палками, одночасно почали підходити на центральну площу з усіх кутків села. Місцеві партійці намагалися розігнати їх натовп за допомогою умовлянь та з застосуванням фізичної сили, за що жінки розбивали їм голови [11,арк.9,121].

На практиці не виконувалося інше положення з «Постанови про боротьбу з викривленнями» – наказ припинити практику закриття церков в адміністративному порядку, що призвело до нових сутичок селянок з владою. В с. Юр'івці Любарського району, коли хотіли закрити церков, 120 – 150 жінок біля неї постелили солому та вартували на протязі доби, озброєні палицями та камінням [15,арк.34,69]. В с. Чабанівка на Луганщині на початку 1930 року двісті жінок з дітьми вийшли на мітинг з вимогами повернути їм список, в якому шкільні працівники примушували дітей підписуватися під вимогами закриття церков. Для розгону мітингу партійців озброїли мисливськими рушницями [11,102,104].

В листі Мурафського райкому партії до секретаря Могилів-Подільського окружкому партії прямо зазначалося, що причинами «хвилювань» були швидкі темпи колективізації, усупільнення насіння й реманенту, землеустрій колгоспів, мобілізація коштів при відсутності коней і насіння, методи стягнення паїв в кооперації через заборону відпуску гасу, солі, сірників неповним пайовикам тощо [8,316]. На конференції Шепетівської парторганізації, однією з причин масового виходу бідняцько-середняцьких мас з колгоспів у травні 1930 року була названа «...недооцінка виховної роботи... особливо з жіноцтвом» [16,101].

На тлі селянських виступів проти колективізації спостерігалися випадки національної нетерпимості серед селянок. Зокрема, на районній конференції селянка Луганського окржінвідділу 25 грудня 1929 року, безпартійна селянка Демідова висловилася: «Ви агітуєте селянок, щоб вони вступали в колгоспи, комуни, а подивіться ширше навколо себе, то ви побачите, що ми в дійсності працюємо на євреїв...» [17,арк.40]. Були і такі вислови: «Москва обдирає Україну. Наїхали сюди кацапи і душать хохлів» [18,33].

Після виходу вищевказаних статей Сталіна, місцеві партійці винними у всіх бідах селянства також називали євреїв. Зокрема, в с. Вергуни на Черкащині представник райпарткому висловився пе-

ред сільськими зборами: «...винні євреї, а наша рідна більшовицька партія тут не при чому» [19,102-103]. З цим антисемітським виступом він об'їхав всі села району. Якщо взяти до уваги той факт, що в Радянському Союзі антисемітизм було заборонено на державному рівні, а всі випадки його проявів суворо каралися, це свідчить про намагання місцевого партійного керівництва будь-якими засобами виправдати свої знущання над селянами, навіть не замислюючись про наслідки.

Директивами Оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У 7 квітня 1930 року були утворені підпільні трійки в селах, де було «неспокійно». Їх основною роботою був повний облік настрою окремих соціальних груп на селі, виявлення керівників «волинок», розклад з середини таких груп та проведення агітаційних бесід, зокрема з жіноцтвом [15,85]. Взагалі, з 317 жіночих виступів по СРСР (Україна, ЦЧО та Північний Кавказ) за 1930 рік, про які відомі засоби їх ліквідації, в 213 випадках застосовувалися роз'яснення та умовляння, в 57 випадках вимоги жінок задовольняли, в 40 випадках – проводили арешти і в 7 випадках застосовували зброю [20,196].

Динаміка росту жіночих масових виступів по СРСР (Україна, ЦЧО, Північний Кавказ, Нижня та Середня Волга) з 1929 року по осінь 1930 року виглядає наступним чином:

– в 1929 році з зареєстрованих 1307 масових селянських виступів 486 були суто жіночими, а в 67 випадках жінки переважали.

– за 1930 рік за неповними даними було нараховано більш ніж 3700 масових виступів селян майже виключно жіночих за своїм складом. В першій половині 1930 року зареєстровано 32 % виступів, де жінки переважали, в другому півріччі таких виступів було 40 – 55%. При цьому, з 2897 зареєстрованих жіночих виступів першої половини 1930 року, 1154 носили антиколгоспний характер, 422 – на захист розкуркулених, 778 – на релігійному ґрунті та 336 – на ґрунті продовольчих труднощів [20,195]. Загальна кількість виступів селян на Україні становила 29,8 % від всіх випадків по всій території СРСР (підраховано автором). Впродовж 1930 року в Україні офіційно було зареєстровано 4098 групових селянських виступів.

На думку деяких істориків, зокрема Р. Конквеста та П. Ящука, жіночі селянські виступи 1930 року були навмисно спровоковані органами ДПУ. П. Яшук з цього приводу зазначає: «Одномоментність...сільських «бабських бунтів» по всій Україні у лютому-квітні 1930 р. ...з незначною шкодою, заподіяною цими бунтами, і тільки поодинокими смертними випадками «товаришів» у запалі тих хви-

лювань, дає матеріал...що ті «бабські бунти» були організовані ДПУ як великомасштабна провокація проти українського села» [6,60].

В наслідок селянських виступів, навесні 1930 року колгоспна система, особливо в зернових районах, почала розпадатися. Для зменшення соціальної напруги серед селянства, та з метою стимулювання повернення селян і худоби в колгоспи, партійне керівництво прийняло ряд документів:

- 2 квітня 1930 року вийшла Постанова ЦК ВКП(б) «Про пільги для колгоспників», згідно якої селянам списувалась заборгованість по кредитах, всі штрафи та судові стягнення, пов'язані з недоїмками, що були накладені до 1 квітня 1930 року;

- 13 квітня 1930 року вийшла Постанова Президії ЦВК СРСР «Про поширення на ТСОЗи та їх членів пільг, встановлених законом від 2.04.1930 р.», згідно якої пільги отримували ті ТСОЗи, в яких було усупільнено робочу худобу та реманент;

- За Постановою ЦВК та РНК СРСР від 23 квітня 1930 року колгоспи, де були усупільнені робоча худоба та реманент, також діставали додаткові пільги у вигляді кредиту та зменшення сільськогосподарського податку, а на 1930 – 1931 роки колгоспники звільнялися від встановленого законодавством самообкладання [21,346-347].

Не дивлячись на державні заходи, які надавали селянам пільги, «жіночі бунти» продовжувалися і в 1931 – 1932 роках. Їх особливістю було те, що тепер метод переконання, як основна форма утихомирення демонстрацій, замінювався фізичною розправою над учасницями акцій протесту. Так, в с. Михайлівка на Поділлі в червні 1931 року, після подавлення селянського бунту кавалерією, було заарештовано 50 жінок [13,173].

За даними ДПУ, в січні-липні 1932 року в Україні відбулося 923 масових виступів селян. Їх причиною в цей період стало суто продуктове питання. На відміну від організованих виступів 1930 року, в 1932 році подібні прояви селянської непокори стали стихійними та некоординованими через втрату людьми фізичних сил та жажливі зміни в людській психіці.

Безмежне свавілля представників влади по відношенню до всіх селян, незважаючи на стать та вік, особливо після виходу 7 серпня 1932 року сумнозвісного «закону про три колоски» – Постанови ЦВК та РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та укріплення суспільної (соціалістичної) власності», грабінницька поведінка учасників «буксирних бригад», ще більш злодійська політика партії, примушували селянство чи-

нити опір владі, аж допоки їх остаточно не зламав штучний голод 1932 – 1933 років.

Селянами керували лише два відчуття, особливо з осені 1932 року, коли постановою Раднаркому України від 20 листопада 1932 року заборонили виплати зерном по трудовнях, – нестерпний голод та люта ненависть до представників влади. Як зазначав в спогадах один іноземний комуніст-свідок цих подій: «Хліб – великий двигун цих натовпів».

Жінок відверто грабували під прикриттям «хлібозаготівлі». Наприклад, у «середнячки» П. Філь з с. Ціпки Гадяцького району «буксирники» вилучили «на користь держави» торбу сухарів, мішечок крупи та трішки сала, але самі одразу це з'їли [22,7].

Жінок саджали в тюрми та вбивали за природне бажання поїсти. Розстріл визнавався найвищою формою «соціального захисту». Жінок арештували навіть тоді, коли вони намагалися зрізати на свої ділянці (підкреслення автора) трохи жита. В с. Харсін Полтавської області вагітну на сьомому місяці жінку нелюди до смерті забили дошкою через те, що вона рвала озиму пшеницю. В Бильську озброєний вартовий застрелив Настю Сліпенко, мати трьох дітей, тому що вона вночі намагалася викопати колгоспну картоплю [13,254,260].

Під час проведення колективізації, соціально-економічні заходи партії, що носили неприкритий класово-дискримінаційний характер у протиставленні навіть «бідняків» та «середняків», загострювали і без того напружене становище. Колгоспниці скаржилися, що «...середняка гонять під час нарад бідноти. У середняка забрали весь хліб, а бідняк утримав його, і тепер середняк голодує, а бідняк їсть білий хліб та ще й ледарює» [10,арк.13]. Це протиставлення прослідковується практично в усіх директивах радянських правлячих органів в усіх сферах жіночих інтересів. В цьому контексті показовим є той факт, що при перевиборах делегатських жіночих зборів 1929 – 1930 років число жінок-«біднячок» значно перевищувало число делегаток-«середнячок». Наприклад, по Сорокинському району Луганської області, в цей період до делегатських жіночих зібрань було переобрано 240 «біднячок» та лише 22 «середнячки» [17,арк.77].

Й. Сталін, у своїй промові на Першому Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників 19 лютого 1933 року, звертаючись до колгоспниць, акції селянського опору, здебільшого очолювані жінками, назвав «маленьким непорозумінням Радянської влади з колгоспницями в недавньому минулому через корову», за що був нагороджений тривалими оплесками [23,17].

Участь жіноцтва в акціях селянського опору колективізації партійним керівництвом проголошувалася однією з форм опору «куркульства» загостренню класовій боротьбі. Сільські жінки участю в масових акціях селянського опору висловлювали протест не лише проти насильницьких методів колективізації, але і проти знецінення радянською владою їх людської гідності. В «усуспільненому суспільстві» селянка перетворилася на державну рабиню і втратила можливість самовираження на власний розсуд, жіноча доля була поставлена в жорсткі рамки партійних директив, жінка втратила можливість бути жінкою - чуйною, жіночною, привабливою, бо, згідно партійному баченню селянки, ці риси не були потрібні «новій радянській трудівниці села», яка цікавила керівництво лише з точки зору додаткової робочої сили і була поставлена партійною системою на грань виживання.

Комуністичний режим повністю контролював життя пересічної селянки. Форми проявів жіночої особистості ставилися в пряму залежність від політики партії - заборонялося все, що виходило за рамки офіційного бачення статусу та ролі жінки-селянки. Партійні функціонери вирішували за жінок межу виконання ними материнських функцій, питання їх культурного розвитку та громадської активності, розподіляли привілеї відповідно до класової приналежності, і при цьому обирали сільське жіноцтво, використовуючи притаманні жінкам співчуття та патріотизм.

Джерела і література

1. *Graziosi A.* The Great Soviet Peasant War. Bolsheviks and peasants, 1917 – 1933.– Massachusetts: Distributor by Harvard University Press, 1996.
2. *Шитц І.І.* Дневник «Великого перелома» (март 1928 – август 1931).– Paris: Умса-Press, 1991.
3. *Вербицький М.* Найбільший злочин Кремля.-Лондон: ДОБРУС, 1952.
4. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО).– Ф.П-34.– Оп.1.– Спр.986.
5. ДАЛО.– Ф.П-4.–Оп.1.–Спр.443.
6. *Улянич В.* Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921–1933 рр. – К.: МАУП, 2004.
7. Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР. У 2-х т. Т.1. / Під ред. *А.Д. Скаби.* – К.,1973.
8. *Васильєв В., Віола Л.* Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.).– Вінниця: Логос,1997.
9. Злочин. /*Упоряд. П. Кардаш.* – 2-ге вид. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2005.
10. ДАЛО.–Ф.П-34.–Оп.1.–Спр.1131.

11. ДАЛО. –Ф.П-4.– Оп.1.– Спр.587.
12. Історія колективізації сільського господарства УРСР:1917-1937: Збірник документів і матеріалів: У 3-х т. Т.2./ Ін-т історії АН УРСР; під ред. І.Х. Ганжі та ін. – К.: Наукова думка,1965.
13. *Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор./ *Пер. з англ.*– К.: Либідь, 1993.
14. *Марочко Ю.* Геноцид в Україні (1932-1933): хроніка злочину. // Найбільший злочин імперії (Матеріали наук.-практ. конференції «Слобожанщина. Голодомор 1932–1933 років»). /*Упорядн. Ю. Бадзьо, І. Ющук.*– К.: Просвіта, 1993.
15. Центральний державний архів громадських органів(далі – ЦДАГО).– Ф.1. – Оп.20.–Ч.П.– Спр.3510.
16. Соціалістичне будівництво на Хмельниччині 1921–1941: Документи і матеріали / *Упоряд. І.В. Гаркага, С.Л. Коваленко, Г.О.Мародецька та ін.*– Львів: Каменяр,1989.
17. ДАЛО.– Ф.П-34.– Оп.1.– Спр.995.
18. Колективізація і голод на Україні.1929 – 1933: Збірник документів і матеріалів / *Упоряд. Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна.*-К.: Наукова думка,1992.
19. *Старів С.* Страта голодом. / *Пер. з англ. Р. Доценко.*– К.: Просвіта, 2002.
20. *Івницький Н.А.* Репрессивная политика советской власти в деревне (1928–1933)/ РАН Ин-т Российской истории. Ун-т Торонто (Канада).-М.,2-000.
21. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. В 2-х т. Т.1./ *Під ред. З.П. Шульги.* – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1967.
22. Черно-красная коса 33-го. // *Голос України.*–2003.–5 липня.– №123 (3123).
23. Героїні соціалістичної праці. – Б.м.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1936.